

ФІЛОЛОГІЯ

Марія ФЕДУРКО

МОРФОНОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІМЕННИКІВ ІЗ СУБМОРФОМ #К-

Статтю присвячено аналізу морфологічної структури словотвірних гнізд із вершинним словом на зразок 'ластівка'. Схарактеризовано особливості морфологічної побудови контактної зони цих одиниць, названо найпродуктивніші способи морфологічної адаптації словотворчих морфем, виділено той, що складає вирізняльну в аспекті морфології ознаку аналізованого класу словотвірних гнізд – це усичення субморфа #к-. З огляду на те, що структуру похідних маркує зазвичай більше, ніж одне морфологічне перетворення, автор з'ясовує, які їхні конфігурації (моделі) характеризують саме ці гнізда на кожному зі ступенів словотворення і відповідно до цього виділяє їхні (гнізд) морфологічні типи.

Морфологічну структуру кожного класу словотвірних гнізд формують найрегулярніші морфологічні моделі (їх утворюють усі засоби модифікації плану вираження поєднаних словотворчих морфем), які долучаються до дериваційних процесів кожного зі ступенів словотворення. Серед них провідна роль належить моделям I ступеня: тут словотворчий афікс взаємодіє безпосередньо з коренями різної морфологічної форми, що й

детермінує появу відмінних морфологічних типів гнізд [1, 39].

Відзначені іменники цікаві передусім тим, що належать до розряду морфологічно членованих одиниць: вони виділяють у своїй структурі субморф морфологічної форми #С. Наявність у його складі нульової морфонеми уможливило застосування у ході дериваційної процедури альтернації $\emptyset//V$, а субморфний статус сегмента #к – операції на його усичення. Саме вони, зазвичай у взаємодії з іншими морфологічними трансформаціями, витворюють морфологічну своєрідність аналізованих гнізд.

Переважна більшість вершин цього морфологічного класу маркована граменою жіночого роду. Серед них – як назви істот: *мавка, галка, білка, креветка*, так і неістот: *віршовка, гальорка, балка, сонка, стрічка*, причому останні домінують. Іменники чоловічого роду складають меншість, називаючи осіб за родинними зв'язками: *батько*, діал. *вуйко, стрійко* або ж за племінною належністю: *бойко, лемко*. Сюди варто, як нам видається, включити й субстантиви на зразок *дядько, дівка*: семантико-стилістична маркованість їхніх формально простіших (а з генетичного погляду – первісних) паралелей без сегмента #к (*дядя* – ”розм. Те саме, що *дядько*” [СУМ II, 450]; *дівка* – ”заст., поет. Те саме, що *дівчина*” [СУМ II, 296]) не дозволяє трактувати їх як синхронно похідні одиниці. Такої ж думки дотримується І.С.Улуханов: “З погляду системи мови... очевидно, не варто застаріле слово вважати мотивуючим стосовно незастарілого” [4, 81]. До цієї групи зараховуємо також нечисленні субстативи середнього роду на -ц(е) II відміни м'якої групи з огляду на збіг з ядром класу – іменниками жіночого роду – як їхніх морфологічних характеристик (морфонеми {к}, {ц}') належать до одного морфологічного класу, кожній із них передують нульова морфонема), так і мотивованих ними похідних, пор.: *барка (барок) – барочка, барочний і серце (сердець) – сердечко, сердечний*.

За походженням субморфи #к-, #ц'- – зазвичай десемантизовані суфікси зменшено-пестливого або ж предметного значення. У тому, що процес цей (десемантизація) живий і неперервний, переконують одиниці на зразок *груша – грушка, груда – грудка*, які тотожні за значенням (*груша*. –“ 1. Садове і лісове фруктове дерево з темно-зеленим цупким листом, що перев.

має форму заокругленого конуса. 2. Плід цього дерева”; *грушка*. – “Те саме, що *груша*” [СУМ II, 183]), але різні за морфемною будовою. Архаїзація морфологічно простіших форм засвідчує початок процесу десемантизації суфікса *-#к-* у структурах дериватів, пор.: *альтанка* – “Покрита зверху легка будівля в саду; парку і т.і. для відпочинку й захисту від сонця, дощу” і *альмана* – *рідко*. “Те саме, що *альтанка*” [СУМ I, 37].

У структурі запозичених іменників сегмент *#к* виконує в основному функцію адаптера іншомовної лексеми до системи української мови: *рулетка* (фр. *roulette*), *куртизанка* (фр. *courtisane*), *шлюпка* (англ. *sloop*), *мензурка* (лат. *mensure*), хоча вона (мова) в принципі не відкидає й іншого, без *#к*, способу адаптації: пор. наведені вище *альмана* – *альтанка* та “*Ось у строях, білилах, рум’янах ціла, В Олександрів покій куртизана ввійшла*” (І. Франко). Лише в деяких із запозичень відзначений сегмент належить морфонологічно нечленованому кореневі: *марка* (нім. *Marke*), *арка* (лат. *arcus*). На перший погляд може здатися, що українською мовною свідомістю лексеми обох різновидів сприймаються в аспекті форми як абсолютно тотожні: до такого висновку спонукає подібність морфонологічної поведінки їхніх основ: *шлюпка* /*шлюпок* – *шлюпочка* і *марка* /*марок* – *марочка*. Проте між ними існує принципова відмінність: іменники другої групи не послуговуються усиченням як релевантним для цього класу гнізд морфонологічним перетворенням.

Теоретично субморфові *#к-* може передувати будь-яка з наявних (крім *{p’}, {z’}, {k’}, {x’}*) у системі мови морфем, що в нашому розумінні є мінімальними складовими морфемами. Проте зафіксовано не всі, та й ті, що відзначено, виявляють різну активність. Найчастіше виступають у цій позиції морфони *{m’}, {l’}, {p’}, {n’}, {v’}, {ç’}, {j’}, {n’}, {l’}*, формуючи комплекси *тк, лк, нк, рк, вк, йк, ньк, льк*: *етикетка, ятка, булка, желонка, мавка, арка, майка, лялька*, і лише зрідка трапляються сполуки *жк, шк, ск, тьк, дьк*: *віжка, волошка, маска, батько, дядько*. Ще менш частотні в передсубморфній позиції консонантні комплекси, що будуються за схемою “шумна щільна морфонема+шумна

вибухова": *копистка, пелюстка*. Морфологічно релевантними виявилися такі диференційні ознаки названих вище консонантів, як палатальність / велярність або шиплячість / нешиплячість. Вони впливають на вибір одного з двох позиційно зумовлених варіантів нульової морфонеми – фонем /e/ та /o/. Фактичний матеріал засвідчує: у позиціях вокалізації твірної основи (їхні суб'єкти – консонантні суфікси та суфікси з нульовою морфонею в ініціалі) альтернант /e/ з'являється після шиплячих приголосних (питомих і з чергування *к//ч, ц'//ч*) та м'яких, при цьому останні (крім *ж*) зазнають диспалаталізації: *візка – візечка, бочка – бочечка, яйце – яєчня, яєчний, галька – галечник*, а /o/ – після усіх решти: *арка – арочний, балка – балочка, скрипка – скрипочка*.

Збережені у ході дериваційної процедури морфонеми *{к}*, *{ч}* субморфів по-різному реагують на морфологічний контекст. Перед суфіксальними морфемами *-ин, -ан-, -#к-, -н-, -ник-, -ач-, -ин-, -ськ-,* що для основ цього морфологічного класу є позиціями палаталізації, кожна з них зазнає перехідного пом'якшення, реалізуючись фонемою /ч/: *донька – доньчин, донечка; білка – білчення; яйце – яєчний, яєчня; сопілка – сопілчина; галка – галчачий; ластівка – ластівчаний; жінка – жіноцький*. Перед морфемами *-ів, -ів/ськ-, -ів/ств-, -ів/щин-,* які теж мають палаталізаційну дію, морфонему *{к}* репрезентує алофон [к'], функціонально тотожний альтернантові: *бойко – бойківський, Бойківщина; батько – батьківство*.

Позиції диспалаталізації (їхні суб'єкти в цих гніздах – суфікс *-ов-* та інтерфікс складного слова) не пов'язані з якимись морфологічними трансформаціями морфонеми *{к}*, бо якість її репрезентанта у твірній основі відповідає їхнім вимогам, натомість морфонему *{ч}* репрезентує її велярний альтернант: *серце – серцевий*. В амбівалентних, тобто байдужих до якості консонанта, позиціях домінує тенденція до використання основного альтернанта морфонеми *{к}*: *голка – голкар, лялька – лялькар, байка – байкар*, хоча можливі й паралельні утворення: *голка – голкастий і голчастий*.

Оскільки морфологічну своєрідність аналізованих гнізд

виглядає не так альтернація \emptyset/V – її спостерігаємо і в гніздах інших іменників (*весло – весельце*), як операція усічення субморфа, то важливо з'ясувати, як часто маркує вона структуру похідних від іменників на $\#k(a)$. Фактичний матеріал засвідчує: усічення, хоч і дещо поступається в плані активності названим вище чергуванням, є все ж достатньо продуктивним морфонологічним засобом, адже його використовує майже кожне з цих гнізд. Можна, крім того, виділити з-посеред них і такі, де ця операція домінує, – це, зокрема, гнізда “*ластівка*”, “*качка*”, “*гречка*”, “*ганчірка*”, “*скрипка*”. До усічення регулярно вдаються й основи топонімів, насамперед при творенні ад'єктивних дериватів та назв жителів з суфіксами *-ець, -ич*: *Каховка – каховський, Майорка – майорський, В'ятка – в'ятський, в'ятич*.

До переліку строгих для цієї трансформації належать також позиції в демінутивах з *-оньк(-еньк-)*: *русалка – русалонька, батько – батенько, серце – серденько* та в стилістично маркованих безафіксних утвореннях: *жінка – жона, дядько – дядьо, донька – доня, миска – миса*. На те, що сучасною мовною свідомістю словотвірні відношення між цими останніми кваліфікуються саме так, указують оказіоналізми на зразок *ромашка – ромаха: У Підгородд'я влітав вершник, і розсипалися, мов розв'язаний букет ромах, – по куцах, у жито, в трави, – дівчата, які вийшли на русалії зеленої п'ятниці з пучками полину в руках – відлякувати русалок (Р.Іванчук)*.

Менш строгими належить визнати позиції, створювані афіксами недорослості *-ен(я), -а (-я)*, що можуть уживатися й у демінутивному значенні. Одні гнізда фіксують тільки деривати з усіченням: *ластівка – ластовеня, качка – каченя, серце – серденя, чайка – чаєня, цесарка – цесаря*, в інших вони формуються без нього, а з чергуванням *k/ч*: *дівка – дівча, білка – білченя*, ще інші допускають паралельні утворення: *галка – галченя і галеня, курка – курча і куря*. Так само треба кваліфікувати позиції перед іменниковими суфіксами *-ник, -ниц(я), -ин(а)*, прикметниковими *-ий, -ач-*, пор., з одного боку, *желонка – желонник, ганчірка – ганчірник, цесарка – цесарниця, стежка – стежина, чайка – чайний, качка – качиний, качачий, ластівка – ластів'ячий* та

копійка – копійчина, сопілка – сопілчина, миска – мисчина (мищина), ложка – ложечник, яйце – яєчник, жінка – жіночий, галка – галчачий, курка – курчачий.

Нарощення в цих гніздах – рідковживаний морфологічний засіб. Воно є базовим перетворенням тільки у тих з них, де вершина – іменник чоловічого роду, причому розширення зазнає II компонент словотвірної структури – дериваційний суфікс, а саме *-ськ-, -ств-, -щин-* – морфи відповідно *-ів/ськ-, -ів/ств-, -ів/щин-*: *лемківський, батьківство, батьківщина*. У гніздах, очолюваних субстативами жіночого роду, хоча й зафіксовано похідні з нарощенням як кореневої морфеми (*дочірній, удочерити* – субморф-розширювач *ер-*) так і дериватора (*качатко, качатник* – субморф *-ат/, качківництво* – два субморфи: *-ів/* та *-ниц/, барковик* – субморф *-ов/*), воно застосовується вкрай рідко. Прикметно, що розширені суфікси можуть взаємодіяти з усіченими і з неусіченими основами.

Щодо суперсегментних чергувань, тобто переміщень наголосу, то як найважливіше треба виділити таке правило: репрезентанти нульової морфонеми (фонеми */e/, /o/*) і в цьому класі гнізд акцентно здебільшого не виділяються – як у демінутивних формах та субстантивах на *-ник*, так і в ад'єктивах на *-н(ий)*: *балалайка – балалаєчка, балалаєчний, балалаєчник, арка – абочка, абочний, байка – баєчний, жінка – жіночка*. Виняток: *ложка – ложечник, яйце – яєчний, яєчник, серце – сердечник*, а також *жінка – жіночний, жіноцький*, причому ад'єктиви *жіночний, жіноцький* підпорядковуються панівній морфологічній закономірності: в дериватах з суфіксами *-н-, -ськ-*, за природою преакцентних [2, 24–25], наголос переміщається на передсуфіксальний склад.

Відповідність провідним акцентологічним тенденціям демонструють і похідні, утворені за схемами інших словотвірних типів. Так, приєднання суфіксальних морфів *-ин-, -ар-, -от-, -ат/ин-, -уват-, -аст-, -ат/ник-, -ува-*, з природи аутоакцентних [2, 24–25], завжди пов'язано з переміщенням наголосу, і він у всіх без винятку гніздах припадає на суфікс: *качатник, абеткувати, качиний, лялькар, жінота, курчатина, мичкуватий, голкастий*.

Подібну ситуацію спостерігаємо в дериватах з постакцентними словотворчими афіксами *-ен(я)*, *-а*, у яких наголошуються флексії: *качення, ластовеня; кача, ластів'я*. Словотворчий суфікс *-ов-* акцентно амбівалентний: частина похідних у проаналізованому матеріалі має наголос на суфіксі: *гальорковий, абетковий, пелюстковий*, частина зберігає наголос вершинного слова: *виделковий, арковий, куртковий, желонковий, балковий*, решта наголошує закінчення: *гайковий, голковий, мисковий*. У цих гніздах, як і в усіх інших, наголос може виконувати смислорозрізнявальну функцію, диференціюючи різні – первісне і похідне – значення однієї лексеми: *волошка – волошковий* (“зроблений з волошок”: *Іхай згадається вам перше на віку дівча засмалене в волошковім вінку – М.Рильський*) і *волошковий* (“який має або нагадує колір волошки; синій”: *Ой ви очі волошкові – з пісні*).

До класифікаційних ознак аналізованих гнізд, релевантних для морфології, треба віднести їхню недостатню розбудованість у глибину, адже більшість із них “зупинилася” на I ступені словотворення, котрий досить часто обмежується двома похідними – зазвичай іменником і прикметником: *мавка – мавочка, мавчин; виделка – виделочка, виделковий* або ж навіть одним: *візжка – візжечка, копистка – кописточка*. У всіх гніздах іменникова й прикметникова зона найпродуктивніші, натомість дієслівну презентують тільки деякі з них: *абетка – абеткувати, марка – маркувати, етикетка – етикетувати, лялька – лялькувати, батько – батькувати, брунька – брунькувати і брунитися* (єдине гніздо з двома вербативами). Дієслова утворюються здебільшого з допомогою суфікса *-ува-*, перед яким субморф, як правило, зберігається. Інший спосіб морфологічної адаптації – з усіченням субморфа – зреалізовано в дериваті *етикетувати*, хоча форма *етикеткувати*, цілком відповідає нормі й до того ж виразніша для прочитання.

В іменниковій зоні парадигм I ступеня найбільшою регулярністю відзначається модель “ $\emptyset//V + C(C')//\check{C}$ ”, що супроводжує творення демінутивів: *тітка – тіточка, яйце – ясчко*; її ускладнений варіант – “ $C'//C + \emptyset//V + C//\check{C}$ ” – характеризує